

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках *

V

Глухівський договір гетьмана Д. Многогрішного р. 1669

Трагічна смерть І. Брюховецького та обрання на гетьмана обох боків Дніпра П. Дорошенка небагато поліпшили ситуацію на Україні: «Руїна», або, як висловився один із сучасників, «ці тяжко плакані времена» (Акты ЮЗР, т. VIII, ч. 4), продовжувалась. Під впливом загрозливих вісток із Правобережжя Дорошенко не встиг закріпити своєї влади на Лівобережжі й мусив вертатися до Чигрина, лишивши на Лівобережжі незначні відділи війська та настановивши миргородського полковника Дем'яна Многогрішного наказним гетьманом лівобережним. Тим часом у Переяславі, Чернігові та Ніжині ще трималися московські залоги, успішно відбиваючись від козаків, трохи згодом сюди ж знову вдерся з московським військом Ромодановський і почав порядкувати, добуваючи й руйнуючи міста й замки. Тяжку ситуацію, що утворилась на Лівобережжі внаслідок військових подій та відсутності допомоги з боку Правобережжя, використали прихильники мирного співжиття з Москвою, речником (поборником.— *Ред.*) яких на цей раз був архієп[ископ] Лазар Баранович. Після довгих переговорів і листування Многогрішного з Барановичем і Барановича з Москвою прийшли до такого компромісу: Лівобережжя прохатиме царя, щоб він для віри християнської простив їх провину, прийняв знову В[ійсько] З[апорозьке] під свою протекцію, але цар має повернути В. З. попередні вольності, які були за Б. Хмельницького по Переяславському договору, вивести воевод і московські залоги з Переяслава, Ніжина й Чернігова та пустити у вічне забуття те, що сталося за Брюховецького. На скликаній у Новгородку-Сіверському раді 17 грудня 1668 р. було обрано Д. Многогрішного на гетьмана Лівобережжя, складено проект нового договору й вислано з окремим посольством до царя.

Козацьке посольство прибуло до Москви 18 січня 1669 р. В Москві воно подало проект статей і надзвичайно цікавий наказ, у якому освітлювалися причини війни, піднятої Брюховецьким, та подавалися річеві аргументи¹ за вивід усіх воевод з України. Після цього відбувався цілий ряд конференцій із боярами, на яких посольство давало інформації про становище на Україні й одержало відомості про Андрусівський договір та про долю Києва. Посольство просило повернути гармати, захоплені Ромодановським і воеводами, випустити з в'язниць полонених українців та призначити Генеральну раду для прийняття договору й підтвердження обраного гетьмана. Пересправи² в Москві не мали остаточного характеру, вони продовжувалися потім у Глухові, де вдруге було обговорено багато справ, про які була мова в Москві.

До Глухівських пересправ Москва пильно готувалась. Після від'їзду козацького посольства царська канцелярія виготовила на підставі наказу й проекту статей, поданих посольством, проект основних «указних» статей, підписавши під кожною статтею царський указ-відповідь. До цих основних статей було додано ще три статті, які склали потім

3, 19 й 21 статті Глухівського договору. Крім того, було складено ще «запасні статті», про які московські послы мали говорити на Раді. Проект основних і додаткових статей разом із наказом і запасними статтями було списано «на тетради» й відіслано до воеводи Ромодановського.

12 лютого 1669 р. цар наказав Ромодановському, стольникові Арт. Матвееву, та дякові Гр. Богданову бути царськими послами на Раді, яку цар призначив у Глухові. З посольством мають бути вислані «для оберегання на радѣ в[еликого] г[осуда]ря ратные конные и пѣшіе люди съ бояр[ином] Р. Ромодановскимъ, его полку стольники, стряпчие, дворяне московские и жильцы, рейтеры съ полковники да солдатские полковники съ полки, головы московскихъ стрѣльцовъ съ приказы», — отже, висилалася ціла армія різних родів зброї. Посольству були доручені царські грамоти на гетьманство, на булаву й на армату. 24.II. посольство прибуло до Севська, де зустріло Г. Ромодановського й передало йому наказ про те, як він має на Раді царське «дѣло дѣлать и статьи становить». Після листовних зносин із Многогрішним і Л. Барановичем Ромодановський рушив із посольством і військом до Глухова, куди й прибув 1 березня 1669 р. 2 березня московське посольство відвідав Многогрішний із Гвинтовкою. Ромодановський оголосив їм, що цар по своїй «милости» простив їх вину, а на яких умовах В. Запорозькому бути у царя «у вічному підданстві», про це все є статті, «и о тѣхъ статьяxъ» належить на Раді «договоръ учинить и совершенно укрѣпить». Далі Ромодановський відчитав свій посольський наказ із тими додатковими статтями, які там було вміщено. З приводу ст. 1 наказу, в якій ішла мова про те, що по Андрусівському договору Київ має бути переданий Польщі в квітні 1669 р., гетьман зауважив, що на останньому сеймі поляки ухвалили всі православні церкви повернути на костьоли. На це Ромодановський відповів, що в ст. 3 перемирного договору постановлено, що в містах, які передано полякам, забезпечується воля віри. В ст. 2-й наказу говорилося про те, що коли гетьман буде настоювати (наполягати. — *Ред.*) на тому, щоб при переговорах із поляками про «вічний мир» були присутні й сиділи посланці В. З., то дати на це згоду, але під умовою, що посланці зарані повідомлять царя, про що будуть говорити, та що питання, стояти посланцям чи сидіти, буде вирішено по згоді з польськими послами. Прочитавши цю статтю, Ромодановський додав, щоб гетьман зараз же виготовив статті, які має дати своїм посланцям, але від себе зауважив, що посланці не будуть сидіти поруч із великими послами. На це Многогрішний відповів, що посланці Петра Дорощенка сидять разом із польськими послами. На зауваження гетьмана з приводу ст. 4 і 5 наказу — про воевод — Ромодановський запропонував цю важливу справу відкласти до Ради. Ще Ромодановський пояснив ст. 8-у наказу, в якій була мова про постійного представника В. З. в Москві, через якого гетьман і В. З. мали б зноситися з царем та боярами; він заявив, що з наказу царя гетьман і старшина мають вибрати «знатного, доброго, розумного й розсудливого представника», який буде мешкати в Москві на окремому дворі. Цього виборного мають міняти щороку. Гетьман згодився на такий план і додав, що представника виберуть. На решту статей жодних пояснень чи зауважень не було зроблено, і на цьому скінчилася розмова першого дня. На другий день, 3 березня, до Глухова прибув арх. Лазар Баранович, і відбулася велика конференція, в якій взяли участь Л. Баранович, гетьман, старшина й виборні від козаків та міщан. Конференцію розпочав Ромодановський промовою й поздоровив всіх іменем царя. Потім Ромодановський оголосив, що цар дарує провини, але під умовою, що більше вже «зради» не буде, бо тоді вже сам цар своєю особою, взявши хрест, почне «вѣ под-

данство приводить и своевольныхъ унимать» (характеристична погроза). Далі було прочитано посольське уповноваження й проголошено царський указ про те, що цар наказав по їх правах і вольностях обрати гетьмана, кого улюблять. Обозний, судді, полковники, вся старшина й козаки, що були на цій конференції, обрали на гетьмана Дем'яна Многогрішного. Це було, так би мовити, попереднє, неофіційне обрання, бо відбулося не на Раді і тому потребувало повторного, вже офіційного елекційного (виборного.—*Ред.*) акту на Генеральній раді.

Після обрання було прочитано привезений із Москви проект договірних статей. Статейний список Ромодановського занотовує, що коли було прочитано статтю, в якій говорилося про царських воевод у Переяславі, Ніжині і в інших містах, то гетьман і старшина цю статтю «оспорили» та заявили, що в їх поданні до царя написано, щоб воевода був лише в Києві, а по інших містах, щоб не було воевод, бо від них «велика образа сталася». Ромодановський і інші московські посланці почали залякувати гетьмана й старшину: мовляв, поляки, турки й Дорошенко прийдуть, міста зруйнують і в полон до Туреччини населення заберуть. На це гетьман відповів, щоб Ромодановський не гнівався, що цю статтю заперечили, а читав би далі; вони ж проміж себе порадяться. Коли прочитано було статтю про передачу Києва полякам, то знову гетьман і старшина запротестували й заявили, що цар не наказував віддавати Києва, бо то город «найперший з усіх і християнська віра з нього пішла, і мощі святих там є численні; коли ж Київ буде віддано полякам, то поляки й мощі розвезуть по Польщі, й церкви передадуть до унії». На це бояри дали пояснення, яке потім було вміщене під ст. 7 Глухівського договору. Решту статей вислухано без протесту, але гетьман і старшина попрохали копії статей, щоб вони могли ще між собою порадитися й обміркувати статті. На цьому й скінчилася конференція 3 березня. Наступні конференції відбулися 4, 5 й 6 березня, на них дискусія велася головню над питанням про вивід воевод із України. Як не старалися Многогрішний, старшина й Л. Баранович підтримати свою вимогу, вживаючи річевих аргументів, підтверджених дійсними фактами жорстокого поводження воевод і московських залог, обвинувачуючи цих останніх у злочинстві, в підпалюванні козацьких дворів та грабунку під час пожежі тощо, ніщо не могло збити Ромодановського з його позиції обстоювання воевод. Кінець-кінцем довелося уступити і в цій найважливішій справі всіх конференцій. Радіючи з цієї перемоги, Ромодановський писав цареві, що спір про воевод продовжувався з 3 по 6 березня «и стояли они на томъ крѣпко», але, мовляв, удалося з ними домовитись: воеводи й ратні люди будуть по-давньому в Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі.

6 березня 1669 р. відбулася Генеральна рада в Глухові на соборній площі в присутності московського посольства й війська. На Раді було остаточно обрано Д. Многогрішного на гетьмана Лівобережної України. Після акту обрання були прочитані статті. Ромодановський запитав, чи всі чули статті і чи всі годяться на них. Усі відповіли, що нехай статті будуть так, як написані. Потім у соборній церкві перед московським образом «Спаса» гетьман, старшина, козаки й міщани склали присягу. До присяги приводив Л. Баранович по «чиновній» московській книзі і по присяжному запису (роті). Списки Глухівських статей було послано до воевод у Чернігів, Ніжин і Переяслав, щоб вони відібрали присягу «на цих договорних статтях» від усіх старшин, козаків і міщан, які не були на Раді, а до Стародуба, Новгорода-Сіверського і до інших міст Ромодановський вислав приводити до присяги посланця свого Умая Шамардина.

Пересправи козацького посольства в Москві та гетьмана й старшини з московським посольством у Глухові перед Радою завершилися прийняттям обома сторонами нового договору, який офіційно

одержав назву «Глухівських статей». Щодо форми Глухівські статті, як і Переяславські з р. 1659, можна поділити на три групи: перша група являє пропозиції, предложені В. Запорозьким і затверджені царем (статті 1, 2, 5, 6, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 18, 24, 25 і 26); друга група — це пропозиції царя, затверджені гетьманом і старшиною (статті: 10, 19, 20, 21, 22, 23, 27); нарешті, до третьої групи належать статті, які являють пропозиції В. З. і контрпропозиції царя, прийняті гетьманом і старшиною (статті: 3, 4, 7, 8, 13 і 17). Наведений розподіл Глухівських статей з погляду форми та джерела походження статей, безперечно, свідчить, що Глухівські статті є двобічним договором між В. З. і московським царем. До такого ж висновку ми прийдемо, коли звернемося до змісту статей, і хоч московська стилізація деяких виразів надає іноді Глухівському актові характер прохання В. З., та все ж внутрішній зміст статей показує, що ця зовнішня стилізація штучна й не відповідає фактичним обставинам, за яких статті склалися.

Переходячи до аналізу змісту Глухівських статей, ми повинні насамперед зазначити, що Глухівські статті, як і попередні договори з Москвою, розподілено без жодного плану й зв'язку: розподіл та розміщення статей зроблено чисто механічно, без жодного логічного зв'язку та до того ще й на підставі різних джерел. Основним джерелом Глухівських статей був проект, поданий В. З. в Москві в січні 1669 р., потім до цього джерела додано друге — наказ московському посольству, що виїздило на Україну, який містив додаткові й запасні статті, нарешті, за третє джерело послужили пересправи в Глухові перед Радою та окреме подання від гетьмана й старшини 4 березня. При використанні цих джерел редактори статей — московські послы — внесли значні зміни як у редакцію статей, так і в царські укази, підписані під статтями. Аналізуючи статті, ми будемо дотримуватися того порядку, який прийнято в офіційній їх редакції, та будемо зазначати основне джерело кожної статті і ті зміни, які були внесені при остаточній редакції.

В статті 1-й гетьман і військо «сей стороны» Дніпра (в проекті було: «будущее при немъ») б'ють чолом цареві, щоб наказав провини їх простити і не згадувати та держати В. З. «въ жалованьи и въ призьнѣи». Цар жалує гетьмана і все В. З., що є при ньому, вину прощає і згадувати не буде. «А вони, як обіцяли, мають служити цареві і його наслідникам (цих останніх слів в проекті не було) вірно та бути під його самодержавною рукою «въ вѣчномъ подданствѣ неоступно», без зради. Джерелами для цієї статті були ст. 1 проекту В. З. і указ царя, даний на цю статтю в Москві. В ст. 2-й висловлено прохання, щоб В. Запорозькому було признано попередні права й вольності: «Що було дано гетьманові Б. Хмельницькому, то все нехай буде їм підтверджено». Цар пожалував гетьмана і все В. З. цього боку Дніпра правами й вольностями «по прежнему ихъ праву» і обіцяв, що права й вольності порушені не будуть. Джерелом для цієї статті була ст. 2 проекту, але царський указ, який було дано в Москві, тепер де в чому змінено. Ст. 3-я відноситься до тих статей, в яких є пропозиції обох сторін. Торкається вона питання про воевод, біля якого точився впертий бій між представниками обох сторін. Пропозиція В. З. сформульована в тих самих виразах, що й у проекті, поданому в Москві: «Гетьман Б. Хмельницький у давніх статтях установив, щоб царські воеводи з військовими залогами були в Переяславі, Ніжині та Чернігові (треба зазначити, що такої постанови нема навіть у підробленій редакції з р. 1659), тепер же В. З. просить, щоб воевод і ратних людей на Україні зовсім не було, бо від них «спору и досадительства» бували, від чого й війна почалась. Що ж до доходів, які мають збирати на царя, то нехай доходи збирає гетьман через певних людей, але лише від часу, як Україна прийде до попереднього стану. На цю про-

позицію в Москві було дано такий указ: цар наказав воеводам бути в містах, в яких потрібно, а не у всіх, в яких були після Переяславського договору аж до цієї війни, і про це говорити на Раді. Мешканцям міст від воевод нічого злого більше не буде, бо будуть підтверджені права й вольності, а воеводам буде наказано порушувати права і втручатися до їх суду. Ратні люди будуть у містах, згідно з царським наказом, «для всякое крѣпости», щоб більше жодної «шатости» не було. З неведеного царського указу видно, що Москва пішла була на певні уступки, питання про воевод перенесла на Раду й не означила міст, в яких воеводи будуть. Ми знаємо як гостро поведився Ромодановський на конференціях і на Раді при обговоренні справи воевод, як він залякував гетьмана і старшину і ворогами, і царськими указами. Гетьман і старшина спочатку виявляли були певну твердість у цій справі, але, певне, під впливом загроз Ромодановського і московського війська мусили уступити й забрати свою пропозицію. Внаслідок цього бій виграв Ромодановський і при цій нагоді змінив царський указ на другий, більш рішучий і категоричний: «Цар наказав, щоб у містах були воеводи й ратні люди для охорони від ворогів і щоб більше не було зради й «шатости»; воеводи й ратні люди будуть у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Острі. Воеводам заборонено втручатися в права й вольності і в суди. Коли хто з мешканців буде скаржитися на ратних людей, то воеводи будуть судити тих людей при участі представника В. З. А щодо доходів цар наказав дотримуватися статей Б. Хмельницького». Царську пропозицію ствердили гетьман, старшина і міщани: «приговорили сей статѣ бытъ такъ».

Ст. 4 - а говорить про те, щоб реєстровому військові, яке буде завжди на службі, давалася платня з царського скарбу, як то було встановлено в статтях Б. Хмельницького. Зміст статті взято з проекту (ст. 6); в Москві цар відклав затвердження статті до Ради. Далі, до ст. 4-ої додано те, про що було умовлено на пересправах в Глухові: вираховано платню військові, за ст. 3 і 6 в редакції 1659 р.; встановлено кількість війська в 30 000, ухвалено, щоб у кожному полку було заведено реєстр і до нього вписано старих і довгослужилих козаків; коли б таких козаків не вистачило до повного числа, тоді можна вписати в козаки міщанських і селянських дітей. Для заплати військові встановлюються податки з усіх маєтків, крім архієпископських, єпископських і монастирських; коли ж цього податку не вистане, тоді розподілити зібрану суму, кому скільки доведеться. З маєтків, які належать полковникам та іншій старшині і на які дано царські грамоти, також збирати податки на військо; власники ж цих маєтків мають право судити своїх підданих, збирати з них «вільні датки» та вживати на роботі до косіння сіна й рубання дров. Щодо маєтків духовенства і монастирів, то піддані їх будуть вільні від податку на військо, але цих підданих належить переписати в книги, понад записане число не приймати і в козацький реєстр їх не писати. З міст, містечок, сіл і деревень також збирати податок, але з огляду на руїну, якої зазнали вони під час війни, встановлюється їм пільга: Переяславу, Ніжину, Любечу, Воронежу, Кролевцю та іншим містам — на 10 років, Чернігову, Остру — на 7 літ, іншим містам, містечкам і селам — на 3 роки». Податок про податки на військо, взятий із ст. 7 запасних статей, не має стверджуючої формули у вигляді царського указу чи ухвали гетьмана й старшини. Правне значення цього додатку далеко переходить межі справи оподаткування, бо разом із оподаткуванням одних маєтків і звільненням других признає власникам маєтків право домініального суду над підданими і встановлює обов'язок роботи на користь пана. Це була, так би мовити, компенсація власникам за оподаткування маєтків. В ст. 5-й (ст. 7 проекту) міститься просьба про вислання царських «запевняючих грамот до всіх полків про те, що цар дарує провини та повертає права й вольності, які були за Б. Хмель-

ницького». Цар це прохання задовольнив. В ст. 6-й (ст. 9 проекту) гетьман і старшина просили, щоб ті, кому дав цар шляхетство («честь дворянская»), і надалі мали його, а тим, хто заслужить, цар пожалував шляхетство на подання гетьмана й старшини. Далі вміщено прохання, щоб цар видавав свої грамоти тим особам, яким гетьман і старшина дадуть маєтки за службу і своїми універсалами ствердять. Цар затвердив цю статтю без змін. Постанови цієї статті мали важливе принципове й практичне значення: вони встановлювали на майбутнє порядок наділення маєтками за службу. Попередня практика В. З. встановила такий порядок, що землю наділяв гетьман «до ласки військової»; з часом трапилося досить багато випадків вилому (відступу.— *Ред.*) з цього порядку, коли окремі старшини випрошували у царя маєтки без відома гетьманського уряду; щоб усунути такий непорядок надалі, ст. 6 встановила, що маєтками має право наділяти гетьман із старшиною та що цар має затверджувати грамотами тільки ті маєтки, на які вже видав гетьманський уряд універсал.

В ст. 7 (ст. 10 проекту) гетьман і старшина просять, щоб цар не видавав Києва полякам з тієї причини, що поляки на сеймі ухвалили всі церкви православні пересвятити на костіоли римські, а чудотворні мощі святих розвезти по польських містах. У царському указі на цю статтю, даному ще в Москві, пояснюється, що, дійсно, за Андрусівським договором Київ має відійти до Польщі, але «за нѣкоторыми многими причинами съ польской стороны» Київ не буде віддано полякам у призначений термін. Щодо нарікання з боку В. З., що нібито в Андрусівському договорі проминули згадати про церкви, то це не так, бо в договорі постановлено, щоб на Правобережжі, що відійшло до Польщі, було вільно відправляти службу Божу й визнавати православну грецьку віру. Коли б поляки допустились утисків на православ'я в Польщі чи на Литві, то про це цар накаже говорити на з'їзді. Але ж піднята справа належить до Правобережжя, а не до них; а Правобережжя само забажало бути «въ отлученіи отъ царского величества» і перейшло під королівську руку ще перед Андрусівським договором, тому то й договір в Андрусові так складено. Це пояснення гетьман і старшина мусили прийняти, хоч воно і не задовольнило їх. «Гетьман і вся старшина, й козаки справу передачі Києва поклали на волю царську; але коли на з'їзді буде ухвалено Київ все-таки віддати, то щоб було поставлено умову не переслідувати віри православної, «хоч та сторона (Правобережжя) і відлучилася», — це була відповідь на вищенаведену досить дивну аргументацію православного царя. Тут же було висловлено міркування, що в разі передачі Києва полякам українську митрополію належить перенести до Переяслава, як то було давно колись, а Л. Баранович, із свого боку, запропонував перенести її до Чернігова, бо він старший за Переяслав і князівство Чернігівське — давніше.

Ст. 8-а (ст. 11 проекту) містить у собі вимогу В. З., щоб послі, посланці й гінці царські не ставали по козацьких дворах і не брали насильством підвод у сотників, отаманів і військових товаришів, щоб двори для постою й підводи давали міські урядники. В Москві цар наказав про цю статтю говорити на Раді. Потім Ромодановський додав до статті нову, дуже цікаву пропозицію, взяту з запасних статей, а саме, щоб вибраний представник В. З. проживав у Москві на окремому дворі і з ним щоб було 5—6 чоловік. Завданням виборного були б зносини із московським урядом та наказами в усіх справах, зокрема в справі скарг на воевод. Гетьман і заінтересовані особи посилали б до виборного посланців на підводах до Путивля, а з Путивля до Москви посланці їхали б на московських підводах. Щоб не обтяжувати населення підводами, треба посылати лише в справах пильних, як і цар надалі буде робити. Як бачимо, пропозиція Ромодановського зводилася до встановлення постійного посла-резидента В. З.

при царському уряді в Москві; мотивувалося її потребами часу та необхідністю скорочення видатків на посольства. Але, очевидно, ці мотиви не були переконливі або ж за ними ховалися інші мотиви, бо гетьман і старшина цієї пропозиції не ствердили; гетьман на пересправах у Глухові висловив був свою згоду, але заявив, що такого резидента ще не обрано, а в дальшій ст. 9 було вміщено невиразну постанову, що гетьман і старшина, «осмотрясь въ дѣлѣхъ своихъ», будуть чолом бити пізніше. Цікаво порівняти цю пропозицію з пропозицією, зробленою за Ю. Хмельницького, про царського резидента на Україні. Обидва проекти про постійних резидентів України і Москви мають важне принципове значення: вони доводять, що в той час Москва вважала Україну за окрему державу. Але тоді гетьман з старшиною не зрозуміли цього значення, і так ця пропозиція не була здійснена.

В ст. 9-й, додатковій до попередньої статті, йде мова про гетьманських гінців, які мають довозити листи прямо до Москви, минаючи путивльського воеводу. Цар затвердив цю статтю, призначивши для посланців по три підводи на кожного і по одній для кожного челядника посланцевого. В ст. 10-й вміщено пропозицію царя про організацію на Україні пошти. Держати пошту мав би хтось із українців на умові, а платили б йому половину з доходів В. З., а половину з царського скарбу. Гетьман і старшина прийняли цю пропозицію, обіцяючи пошукати охочих держати пошту. В ст. 11-й висловлено прохання до царя ствердити давнє право на вільний вибір гетьмана на випадок смерті та щоб цар передавав обраному гетьманові військові клейноди: прапор, булаву, печатку й литаври. Цар задовольнив це прохання. Ст. 12-а (ст. 15 проекту) і ст. 18 містять у собі вимогу, щоб було повернуто В. З. право зносин із чужими державами, зокрема з Польщею й Кримом. В указах на ці статті цар відмовив повернути право чужоземних зносин, бо, мовляв, гетьман Б. Хмельницький та інші гетьмани, хоч були гетьманами обох боків Дніпра, не мали такого права. Від зносин із чужими державами постають на Україні «многі ссори»; коли ж трапиться яка справа з чужою державою, то про це треба писати до царя, а він уже сам буде писати до чужих держав і, про що буде написано, повідомить В. З. Таким чином, наведеними указами заборону чужоземних зносин, яка вперше була вміщена в підроблені статті Б. Хмельницького з р. 1659, тепер стверджено й залишено надалі, як то було за Ю. Хмельницького (ст. 6—8 додаткових статей із грудня 1659 р.) і за І. Брюховецького (ст. 9 Московських статей). У ст. 13-й (ст. 12 проекту) вміщено кілька умов: а) щоб царське військо, коли піде проти ворога через Україну, не ставало постоем у козацьких дворах, лише в міщан і вольностей козацьких не ламало; б) щоб не лаяло козаків «мужиками та зрадниками» і не брало з собою на послуги; в) щоб не виводили з України московських людей, які давно вже осіли, бо на Україні була велика «сму́та» від того, що забирали драгунів та інших збігців і робили те проти царського указу. Цар перші дві умови ствердив; що ж до умови про московських збігців, то з огляду на те, що збігці (драгуни, солдати і всяких рангів службовці) втікали, не бажаючи служити цареві, а боярські люди й селяни,—вчинивши вбивства, розбій чи злодійства, цар наказав збігців віддавати, бо від того всіляке зло буває та й на попередніх радах у договірних статтях прийнято і присягою скріплено, щоб збігців не приймати і видавати. Гетьман і старшина прийняли цю пропозицію царя. В ст. 14-й вміщено пропозицію В. З., щоб українці, які були взяті в полон московським військом до нинішньої війни, лишалися там, де тепер живуть, а хто з них повернув до родичів, не заподіюючи нічого злого, може жити в себе дома. Хто ж прокрався і прийшов додому, то таких злодіїв віддавати. Цар цю статтю ствердив. В проекті і в наказі такої статті нема, не було про неї мови і на пересправах перед

Радю; можливо, вона була складена під впливом попередньої статті про московських збігців, до яких, певне, бояри зараховували й полонених українців, що служили у московських містах, а потім верталися додому. Ст. 15 (ст. 14 проекту) ставить вимогу, щоб воеводам наказано було надалі не забороняти козакам брати шлюб із міщанками та купувати міщанські землі й дома. При пересправах у Москві цар наказав зібрати відомості, хто з воевод робив такі надужиття (зловживання.— *Ред.*). Посли відповіли, що дадуть про це відомості на Раді. Очевидно, такі відомості були дані, бо в указі на цю статтю дається обіцянка, що як тільки воеводи повернуться додому з полону, то їх візьмуть на допит і винних покарають. У ст. 16 - й (ст. 17 проекту) міститься прохання В. З. про поворот забраних полком Ромодановського дзвонів, посуду, риз, книг, образів і всякого срібла церковного, а хто брав, про те гетьманові й старшині відомо. Цар задовольнив це прохання і наказав чинити розшук побраних речей у Путивлі, Севську, Брянську й інших містах, натомість зажадав, щоб гетьман розшукав і віддав церковні речі, які нібито забрали козаки в московських городах. Ст. 17 - а (ст. 19 проекту) торкається дуже важливого питання про участь представників В. З. в мирових (мирних.— *Ред.*) переговорах Москви з чужоземними державами, надто з польським королем і ханом кримським. Гетьман і старшина домагалися, щоб на майбутнє представники В. З. були допущені до участі в «комісіях»³, мотивуючи тим, що на «першій комісії» (при складанні Андрусівського договору) їх представників не було і В. З. «в невеликій скорби» було. В короткому указі царя на цю вимогу, даному ще в Москві, стояло, що цар «на създахъ при послѣхъ высланныхъ ими для ихъ дѣлъ быти поволить». У Глухівських статтях під ст. 17 подано обширний царський указ, в якому цар підтверджує попередній свій указ, але ухвалює, що на з'їзді (тобто на переговорах.— *Ред.*) про вічний мир із Польщею посланці не будуть сидіти разом із послами, «чтобъ отъ того ссора не приходила»; лише, коли справа торкатиметься України, тоді царські послы покличуть до себе посланців В. З. і поінформують. Але коли польські послы дадуть свою згоду, тоді посланці В. З. можуть прийти на засідання й говорити, тільки ...«безъ спору и съ тихими и слушными разговоры». Цей указ суперечив наказові, що його дав цар своїм послам у ст. 2 так званих «запасових» статей. Там було сказано, що цар дозволив, щоб козацькі послы були присутні на з'їзді, а питання про те, чи будуть козацькі послы сидіти чи стояти, вирішать на з'їзді. Гетьман і старшина заявили, що посланцями на з'їзд обрано: Ф. Завацького, суддю полкового ніжинського, Л. Борозну, Л. Полуботка і Є. Єремієва. Що ж торкається питання, чи мають козацькі посланці сидіти разом із великими послами московськими та польськими, то гетьман і старшина приговорили: «За честь свою стояти й не поступатися, хіба що вони цареві непотрібні, ну то в тому — царська воля. Козацькі послы — дворяни, так їх пожалували цар і король, тому й сидіти вони достойні й повинні. А на комісіях послы В. З. обов'язково мусять бути, бо от за Брюховецького розпускалися всякі злі чутки про Андрусівський договір, цього не було б, коли б послы були присутні й знали все, що на комісіях говорить й ухвалюється». На цю вимогу не дано царської відповіді, внаслідок чого основна точка (основний пункт.— *Ред.*) ст. 17 лишилася без затвердження.

Ст. 19 - а являє пропозицію царя, яка була запропонована гетьманові й старшині на випадок, коли гетьман почне чинити «какіє ссоры», як то зробив Брюховецький, то щоб старшина розвідувала й доносила про це цареві. Гетьман і старшина пропозицію прийняли. Продовження ст. 19 є ст. 20, в якій міститься друга пропозиція царя про те, що коли гетьман учинить якесь «переступство» («какую проступку»), крім «зради», то гетьмана без царського указу не можна позбавляти уряду й вибирати нового гетьмана, але треба за царським указом розслідувати справу і по наслідках розсліду вчинити по правах В. З. Гетьман,

старшина й козаки прийняли цю пропозицію. Обидві ці статті йшли всупереч постановам статей Б. Хмельницького, значно обмежували суверенні права В. З. щодо вільного вибору гетьмана й позбавлення його гетьманського уряду та надавали цареві право втручатися у внутрішні справи Української держави. В другій частині ст. 20, без жодного зв'язку з попередньою частиною, вміщено вимогу, щоб гетьман і старшина писали до правобережного гетьмана Дорошенка, щоб той випустив із неволі воевод і царських ратних людей, узятих при повстанні Брюховецького. Ст. 21 також є продовженням попередніх статей: вона містить вимогу царя про те, що, коли трапляються «какіє ссори» від будь-кого з мешканців міст (за змістом статті — «ссори» — це бунти, повстання), гетьман і старшина мають доглянути й писати цареві, а винних карати. В ст. 22 є пропозиція царя, щоб було сформовано під командою окремого полковника спеціальний полк з 1000 козаків, який, одержуючи окрему платню по договору й перебуваючи у вигідному центральному місці України, «своевольныхъ людей» усмиряв по правам В. З. Тут знову маємо приклад втручання у внутрішні справи держави. Організацією такого полку дано було початок так званого охочого, компанійського війська, яке потім відіграло значну роль в історії України. Гетьман і старшина прийняли цю пропозицію. В ст. 23 міститься вимога царя про заборону українцям вільного торгу горілкою й тютюном у межах Московської держави, щоб не було шкоди царському скарбові. Гетьман і старшина згодилися вислати по всіх містах універсали з наказом: кого з українців буде вперше спіймано з горілкою й тютюном у московських містах, того буде вислано назад, а як спіймають удруге, то привезені речі будуть skonфісковані на користь царського скарбу. Цю статтю взято майже дослівно з Батуринських статей. Ст. 24 містить у собі пропозицію гетьмана й старшини про непорушність козацьких маєтків та про права на них козацьких вдов і сиріт. Цар ствердив цю статтю без змін. Своїм змістом ст. 24 дуже близько стоїть до ст. 2 Московських статей. Ст. 25 містить вимоги гетьмана й старшини про негайну допомогу царського війська на випадок наступу татар та козаків задніпрянських. Просять, щоб із царським військом посилався кн. Г. Ромодановський — воевода белгородський — та щоб допомога приходила вчасно, а не так, як було раніше: поки бояри прийдуть із помічним військом, ворог встигав «страну сію до послѣдніе пагубы привести и изничити». іменем царя обіцяно допомогу давати, але коли б «по нынѣшнему нестройному пути» поміч не скоро прибула, то щоб не гнівались. Гетьманові при поході на ворога даватимуть для охорони по 200 чоловік піших на гетьманським утриманні. В ст. 26 гетьман і старшина висловили вимогу про поворот військових гармат, забраних воеводами. Як ми вже бачили, про це гетьман і старшина просили через послів своїх і при пересправах перед Радою. Та ще просили, щоб для обозу було призначено Батурин. Цар наказав віддати всі мідяні гармати, крім тих, які взято у поляків, а також згодився, щоб обоз стояв у Батурині. Остання ст. 27 була ухвалена спільно В. З. і московським посольством на Раді, вона торкалася справи, щоб гетьман П. Дорошенко з своїми задніпрянськими полками прийняв протекцію московського царя, як те зробив гетьман Многогрішний, та щоб козаки обох боків Дніпра між собою не ворогували і спільними силами боронили В. З. від Криму.

Правне значення Глухів[ських] статей полягає, головним чином, у тому, що вони скасували Московські статті р. 1665 та повернули силу договору Б. Хмельницького в редакції 1659 р., причому цар знову ствердив своїм словом, що цей договір не буде порушено. Але разом у Глухівських статтях є деякі постанови, що йдуть всупереч автентичному договору Б. Хмельницького 1654 р., як, наприклад, про посилку царських воевод, крім Києва, також до Переяслава, Чернігова, Ніжина, Остра (ст. 3), про повну заборону закор-

донних зносин (ст. 12 і 18). Крім того, є ще ціла низка нових постанов, і то дуже важливих, що їх статті Б. Хмельницького не знають, наприклад, про доходи з маєтків, що мають іти на військо, про право мініяльного суду над підданими, про слідство й суд над гетьманом, про порядок надання й підтвердження маєтків «за службу», про резидента» В. З. в Москві тощо.

В історії українсько-московських договорів Глухівські статті відіграли майже таку саму роль, як і статті Б. Хмельницького в ред. 1659 р. Вони послужили за зразок для наступних договорів і на них посилалися як на основні статті, що регулювали відносини України й Москви після Московського договору 1665 р. Постанови Глухівських статей відповідали тогочасним умовам, а головне, повертали Україні до певної міри той правний стан, який установили статті Б. Хмельницького. Але такий ефект Глухівські статті могли дати лише тоді, коли б вони були всі і вповні здійснені. Тимчасом із Глухівським договором сталося те саме, що й з попередніми договорами: коли прийшло до проведення в життя постанов цього договору, то Москва не тільки не поспішала його здійснити, але, навпаки, чинила всякі перешкоди, а то й поводилася якраз проти ухвалених статей. Глухівський договір було затверджено 6 березня 1669 р., а вже через місяць гетьман мусив вислати до Москви посольство на чолі з генеральним суддею Самойловичем, якому наказав вимагати, щоб було здійснено найбільш спішні постанови договору: ст. 25 — про поміч військом, бо Україна нищиться, обороняючись сама, а царське військо не поспішає, відмовляючись тим, що не має ще царського указу, «і від того Україна помирає»; ст. 14 — про те, щоб негайно звільнено з московських в'язниць українських полонених, узятих під час війни за Брюховецького і після нього; ст. 26 про поворот узятої воеводами «військової армати», бо нема з чим проти ворога виступати; ст. 16 — про поворот узятих воеводами церковних речей. Цар наказав усі ці прохання задовольнити. Але документи свідчать, що й царська резолюція, й вислані царем укази до воевод не виконувались. Ще й у р. 1671 київський воевода кн. Козловський виправдувався перед царем, що він тому не дає військової допомоги гетьманові, що не має царського указу і що в Глухівських статтях не написано, щоб він таку поміч мав давати. В листах до Л. Барановича Д. Многогрішний скаржився, що Москва й досі не виконує статей Глухівського договору про оборону України, про поворот гармат і церковних речей.

В ст. 17 Глухівського договору було постановлено, що В. З. буде висилати на мирові переговори своїх посланців. Цар згодився, щоб посланці були присутні при переговорах, але щоб самі не приймали в них участі, хоч гетьман і старшина наводили цілу низку аргументів за те, що послам В. З. можна сидіти з великими послами. Все ж таки в ст. 7 було встановлено, що при переговорах про Київ посланці В. З. мають бути на з'їзді й брати участь у пересправах. Тим часом, коли р. 1669 мала зібратися «комісія» в справі передачі Києва, то царські й королівські комісари вислали запрошення не до гетьмана Многогрішного, а до П. Дорошенка, іменуючи його гетьманом обох боків Дніпра. Це глибоко образило Многогрішного, він скаржився Л. Барановичеві, що його, гетьмана, обминають, на комісію не кличуть і тим порушують Глухівські статті. Л. Баранович писав про це до царя і одержав відповідь, що порушення Глухівських статей тут не було, бо «тому ще время не дошло», тим часом комісія вже відбулася. При переговорах у Москві р. 1671 не було допущено посланців В. З. навіть «для прислушання дѣлъ». Пізніше Д. Многогрішний скаржився на це московському посланцеві Танєєву в таких виразах: «Цар із польськими послами договорювався «тайно», бо бояри не допустили до прислухання ко-

зацьких послів, тримали їх, як невільників у Москві... Цим навіки зганьбили Військо Запорозьке... Поляки в хроніках своїх для спору напишуть, що Москва козаків у посольство не пустила. Коли кому на чолі зроблять рану, то хоч і вигоять її, проте знак тієї рани до смерті буде: так і в них, у В. З., та ганьба повік не забудеться...».

Всупереч Глухівському договору Москва не тільки не прислала помічі військом для відібрання міст і містечок, що були окуповані на лівому боці Дніпра залогами Дорошенка або знаходилися під його впливом, але не давала помічі й тоді, коли поляки, б'ючися з Дорошенком, наблизились до Києва і до міст над Сожем (новий кордон по Андрусівському договору). Москва шукала причіпок, щоб не віддавати Києва полякам, і рівночасно докоряла Многогрішному, що він порушує Андрусівську умову, боронячи від наступу поляків українські міста по Сожу. Така невиразна й подвійна політика Москви під час постійних боїв і сутичок на кордонах Лівобережжя збільшувала неспокій і непевність серед населення, і воно тікало з правого берега Дніпра на лівий, а з лівого — на московські слободи. Непевність загального становища негативно відбивалася й на становищі гетьманського уряду й самого гетьмана. Маючи досвід із попередніх часів, гетьман, прийнявши уряд, за порадою старшини перемінив багатьох полковників та іншу старшину, чим посіяв невдоволення проти себе тих кіл старшини, які, як самі говорили про себе, придбали на своїх урядах добрі маєтки і бажали спокійно сидіти на теплих місцях. Прямої, одвертої, але гарячої вдачі, гетьман Многогрішний серед отруєної московськими інтригами, підкупам, двоєдушністю атмосфери почував себе безсилим і часто, спровокований московськими посланцями або деkim із старшини, висловлювався гостро й одверто, говорив більше, ніж було потрібно. Особливо гострі розмови мав гетьман із царськими посланцями М. Савіним у грудні 1671 р. та з О. Танєєвим у січні й березні 1672 р. Цим він озброїв проти себе Москву, яка засадничо не терпіла людей одвертої, негнучкої вдачі, особливо на гетьманському уряді, не придбав собі прихильників серед більшості старшини й прискорив свою загибель. На підставі вказівок пізніших документів можна гадати, що думка про скинення Многогрішного з гетьманства виникла серед певного кола старшини давно, можливо, скоро по обранні його на гетьмана. Головними змовниками проти гетьмана були: обозний Петро Забіла, генеральні судді Самойлович і Домонтович та генер. писар Карпо Мокрієвич. Як признавався потім Многогрішний, ці собі спричинилися до того, що гетьман робив кроки, за які потім його найбільш обвинувачували. Ці змовники працювали в повному контакті з ніжинським воєводою Ржевським та з головою московських стрільців при гетьмані Неєловим. 7 березня 1672 р. до гетьмана прибули московські посланці Танєєв і Щоголев, а вночі з 7 на 8 березня, умовившись з обозним і суддями через посланця Щоголева, Танєєв, Щоголев і Неєлов, перебачивши, що до Многогрішного ходять його «дорадники» та «тішать пішли на таємну нараду до обозного Забіли, де й було умовлено, що після від'їзду посланців змовники вхоплять «того вовка» — Многогрішного — і, зв'язавши, віддадуть Неєлову під варту. Московські посланці виїхали з Батурина 10 березня, а вночі з 12 на 13 березня змовники разом із Неєловим вдерлися до покоїв гетьмана, вхопили сонного, зв'язали й під вартою московських стрільців відвели до Батуринського замку. Спочатку не було наміру вислати гетьмана до Москви, але, побравшись за московських стрільців⁴, «сѣ бенделеры и сѣ бердышами», його деякими словами», обозний і судді вирішили відіслати гетьмана в залізах до Москви, що й було зроблено.

Звістка про державний переворот на Україні дійшла до Москви 21 березня — раніше, ніж бідолашного гетьмана було туди привезено (29.III), і 22 березня цар вислав до обозного й суддів грамоту, в якій «милостиво похвалив» змовників за їх учинок, додавши, що «п р а в д а

ваша и вѣрная и радѣтельная служба предъ нами, вел. г-ремъ, также и во всѣхъ окресныхъ государствахъ славна и похвальна будетъ». Ця грамота, вислана ще до того, як було перевірено обвинувачення гетьмана в «зраді», є безперечним доказом того, що Москва була поінформована про змову проти гетьмана й зарані її апробувала. Довідавшись про те, що сталося з Многогрішним, гетьман П. Дорошенко запротестував перед представником Москви — київським воєводою Козловським — доводячи, що Многогрішний не зрадник та що обопільна їх приязнь була на користь цареві, «ку вѣкопомной славы е[го] ц[арского] в[еличества] пресвѣтлого трону». Але цей протест лише погіршив становище Многогрішного.

Описаний державний переворот dokonав гурток генеральної старшини, що стояв в опозиції до влади гетьмана, бажав цю владу всякими способами обмежити, а головний змовник — обозний Забіла — висловився за те, щоб цар наказав бути гетьманом своєму бояринові «изъ великороссійскихъ людей», бо тоді лише «постоянно будетъ, а если де гетману быть изъ малороссійскихъ людей, никогда добра не будетъ». Велику роль в змові грав ніжинський протопоп Адамович. Решта генеральної і майже вся рядова старшина не тільки не брали участі в цій акції, але й були йому ворожі. Це добре розуміли змовники, тому вони робили своє діло потайки, а потім, коли чутки про переворот розійшлися в народі і народ сподівався, що цар поверне гетьмана на Україну, на суд Генеральної ради, змовники звернулися до царя з проханням, щоб гетьмана скарали на горло в Москві, не вертаючи на Україну, бо «теди на Україні мусить щось нового показатися і много б ростирковъ межи посполитимъ народомъ било, чого Боже, рач заховати». Сталося так, як прохали змовники: гетьмана Многогрішного судив у Москві московський суд, брав двічі на муки («на дибі» били кнутом) і засудив на смерть разом із братом гетьмановим Василям. 28 травня 1672 р. вивели Многогрішних на місце кари, прочитали їм присуд, у якому було сказано, що гетьмана засуджено за те, що наміряв передатися до турецького султана, хотів посварити царя з королем польським і т. ін. та що цар присуд затвердив на бажання старшини, полковників, усього В. З. й поспільства (що було вже явною неправдою). Засуджених примусили покласти голови на «плаху» і тоді лише оголосили новий указ, яким цар дарував їм життя та засилає їх із родинами й родичами на Сибір. Крім Многогрішних, із родинами на Сибір було заслано осавула Павла Грабовича (з дороги втік), ніжинського полковника М. Гвинтовку з двома синами — цих тільки за те, що були щирими приятелями гетьмана та не покинули його в тяжку годину.

Як свідчать документи, обвинувачення, виставлене проти Многогрішного, було безпідставне: Многогрішний навіть на муках до вини не признався. За військовим правом, яке цар урочисто обіцяв шанувати, винного гетьмана мала судити Генеральна рада, а не московський суд. Ст. 19 і 20 Глухівського договору прямо забороняють переміняти гетьмана, лише треба доносити цареві, який має видати указ «по їх праву». З другого боку, Многогрішному персонально цар гарантував у грамоті з 28.II.1672, що його не скине з гетьманства без постанови Генеральної ради. Тому акт арештування гетьмана Многогрішного при участі московського полковника й стрільців, за згодою Москви та суд над гетьманом у Москві з уживанням гнобливих мук, засудження на кару смерті й заслання на Сибір — були актами неправними, нечуванним порушенням прав і вольностей В. З. та стверджених царським словом договорів.

Підготовка тексту до друку та примітки В. А. Смолія і В. М. Рички

(Далі буде)

Примітки див. на стр. 154